

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantısı 2002

Evlatlıklar Köle mi Evlat mı?

Ferhunde Özbay

Evlatlıklar, genelde herkesin bildiği, ama bir sosyal bilim konusu olarak üzerinde durulmamış bir konudur. Ansiklopedik bilgilerin evlatlıkla ilgili olarak verdiği "bir kimsenin küçük yaşta evlat hakkı tanıdığı ya da hukuksal hiçbir hak tanımadan yetiştirmek ve hizmetinden yararlanmak amacıyla evine aldığı kız ya da erkek çocuk" şeklindeki genel tarifin doğru olduğunu düşünüyorum; zira "evlatlık" kavramı farklı zamanlarda ve farklı yerlerde çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.

Aile üzerine yapılan çalışmalarda, akraba olmayan üyeler genellikle ihmal edilir. Ben bu üyelerin ailelere ve aileler içinde tek tek bireylere etkileri veya karşılıklı etkileşimleri bilinmeden aile kavramının doğru açıklanamayacağını düşünüyorum. Çalışmamda esas başlangıç noktam da buydu. Ama özellikle evlatlıklar üzerinde durmamın nedeni, evlatlıkların bu akraba olmayan üyeler içinde çok önemli bir temsil niteliği olması ve akraba olmayan üyelerin başından geçen hikâyelerin evlatlıklar üzerinden anlatılabilmemesi.

Evlatlıkları birkaç döneme ayırarak inceledim. Asıl projem özellikle 1940 ve sonrasındaki olaylardı; ama bu projeye başladıktan sonra, 40'tan önceye gitmek gerektiğini gördüm. 40'tan önce, 1911-22 savaş dönemi, hatta 19. yüzyıl çok önemliydi ve köleleri bilmeden evlatlıkları öğrenmek, araştırmak da mümkün değildi.

Bu konuda İslam hukukunun ne dediği, İslam öncesi Türklerin ne yaptığı da yine araştırmamın içinde yer aldı. 1940'tan sonrası için, hem evlatlık olmuş hem de evlatlıklarla birlikte yaşamış kişilerle görüşmeler yaptım. Hikâye, roman, anı gibi edebi türlerden 100'ü aşkın örnek inceledim. Hanelerde evlatlıklarla ilgili ulaşabildiğim veri kaynağı, Cem Behar ve Alan Duben'in İstanbul haneleriyle ilgili çalışmaları kapsamındaki 1885 ve 1907 Osmanlı sayımlarının % 5 örneğinin Latin alfabesine çevrilmiş transkripsiyonları oldu.

Çok eski dönemlerden beri varolan evlatlık kurumu tek tanrılı dinlerin ortaya çıkışı ile önemli bir değişim yaşadı. Jack Goody, erken Hıristiyanlık döneminde Roma hukukunda evlatlık kurumunun önce kısıtlandığını, sonra tamamen ortadan kaldırdığını söylüyor. Goody'nin iddiasına göre, kilise, bütün akraba olmayan üyelerin evin dışına çıkmasına çalıştı, ama evlatlıklar üzerinde özellikle durdu; çünkü onların yasal olarak miras edinme hakları vardı. Evlat edinme yasaklandıktan sonra kilise zenginleşti, çünkü erkek çocuğu olmayan aileler arazilerini kiliseye bağışladılar. Akraba olmayan üyelerin haneden arındırılması ve/veya konumlarının düşürülmesi sadece kilisenin maddi çıkarları ile açıklanamaz. Ailenin güçlendirilmesi ve topluma ilişkilerinin kurumsallaşmasının sosyal düzenin sağlanması için gerekli önlemler olarak düşünüldüğüne kuşku yoktur. İslam dininde de benzer bir yasaklamanın olması bu açıdan manidardır. Zira İslamda din kurumları böyle bir yasaklamadan kilise gibi bir maddi çıkar elde etmemektedir.

Cahiliyye döneminde özellikle kölelerden evlat edinmenin yaygın olduğu söylenmektedir. İslam dini bir yandan köleciliğin Arap toplumlarında doğuştan bir kast olmasını önlemek, öte yandan aile kurumuna bir çeki düzen vermek için bir dizi kurallar getirmiştir. Evlat edinmenin yasaklanması bu kurallardan biridir. Kanımca, Lewis'in sözünü ettiği Arap toplumlarında zenci ırkla karışma endişesini de bir ölçüde ortadan kaldırmaya yönelik önlemlerden biridir evlat edinmenin yasaklanması. Böylece hem kölelerin evlat edinilmesinin önüne geçilmiştir hem de bir köle kastı yaratılmasının. İslam hukukundaki bu konudaki kuralları kısaca üç noktada özetlemek mümkündür.

Köleleri kullandıktan bir süre sonra azat etmek ve onları evlendirmek sevaptır. Azad edilen kölenin çocukları hürdür. Soyu devam ettirmek üzere ve miras bırakarak evlat edinmek yasaktır. Kimsesiz yetimlere bakıp besleyip sonra onları da evlendirmek sevaptır. Hane reisi köle ve evlatlıklarla cinsel ilişkiye girebilir, bu kadınlardan çocuk sahibi olabilir ve gerektiğinde evlenebilir. Ancak bu köle ve evlatlıkların zenci olmamaları tercih edilmelidir.

Osmanlı toplumunda bu İslam kurallarına uygun bir yaşam biçimini 19. Yüzyılda gözlemek mümkündür. Hanelerde köle ve evlatlıklar vardır. Onların çeyizlendirilip evlendirilmesi beklenmektedir. Siyah köleler ve evlatlıklar eve hizmet için alınırlar ve onlarla evlenip, çocuk sahibi olmak aykırı bir davranış olarak düşünülür.

Türk toplumunda evlatlık hikayesini köle hikayelerinden ayrı incelemek zordur. İslam öncesi toplumlarda ve İslam hukukunda ayrı ayrı var olmakla birlikte evlatlıkla köle arasındaki çizgi zaten başından beri çok belirgin değildir. Örneğin, Caferoğlu İslamiyet öncesi Türklerde evlat edinmenin farklı kültürlerde farklı nedenlere dayandığını anlatmaktadır". Yakut ve Kırgızlarda çocuğu olmayan veya çocuğu ölen kişiler evlat edinirken, köleciliğin yaygın olduğu Uygurlar'da tarımsal faaliyetlerde çalıştırmak üzere evlatlık satın alındığını anlatmaktadır. Gerek evlatlık almanın, gerekse köleciliğin eş zamanlı ve çok eskiler dayanan gelenekler olmaları evlatlık uygulamasını köleciliğin bir devamı gibi görülemeyeceğini düşündürülebilir. Ancak, Türkiye'de evlatlık alma uygulaması tarihsel koşullar içinde köleciliğe benzer bir uygulama haline dönüşmüştür. Bir anlamda evlatlıklar kölecilikten ücretli hizmetçiliğe geçiş kurumu olarak değerlendirilebilir". Evlatlık uygulamasının dejenerasyonu belirtildiği gibi yeni bir olgu değildir. Bazı kültürlerde zaten hep "köle gibi" olma özelliği vardır. Ancak, genel bir kategori olarak evde kölelerden daha aşağı bir konuma düşmelerinin ilk belirtileri 19. yüzyıla rastlamaktadır.

Osmanlı'da köle ticareti 1839'dan itibaren fermanlarla ara ara yasaklanmıştır". Ancak bu yasaklara tam olarak uyulmamakta ve bir süre sonra yeni bir yasaklayıcı fermanın çıkması gerekli görülmektedir. Zenci köle ticaretinin yasaklanmasında İngilizlerle işbirliği yapılmış ve daha ciddi tedbirler getirilmiştir". Hatta ilk yasaklarda beyaz köle ticaretinin kapsam dışı bırakıldığı özellikle vurgulanmıştır". Köle ticareti 1847'de daha sonra 1851'de ve 1857'de yasaklanmış, ancak 1857 yasağında beyaz köle ticareti bu yasağın dışında bırakılmıştır". Lewis'e göre, Rusların Kafkasya'yı işgalinden sonra zaten esas olarak bu bölgeden getirilen beyaz kölelerin ticareti de durma noktasına gelmişti.

Öte yandan, Rusların Müslüman Kafkasları din değiştirmediklerinde göç etmeye zorlamalarının sonucunda Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna kitlesel göçler başlamıştır. Sıran 1864 sırasında bir milyondan fazla göçmenin Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına geldiğini, bunların 400 binden fazlasının göç sürecinde öldüklerini ileri sürmektedir. Osmanlı topraklarına yerleştirilen Kafkas göçmenlerin yüzde sekseni kadın, çocuk ve kölelerden oluşmaktadır. Yalnızca kölelerin yüzdesi 30'u bulmaktadır. Göç sırasında erkeklerinin ve büyüklerini kaybetmiş kimsesiz ve fakirlerin beyaz köle ticaretini yeniden canlandırıcı bir rol oynadığı ileri sürülmektedir. Gelenlerin kendi kölelerinin bulunması köle ticaretini meşrulaştırıcı faktörlerden biri olmuştur. Şen, fakir göçmenlerin göç masraflarını karşılamada zorlandıklarını ve çocuk ve akrabalarını satarak para kazandıklarını anlatmaktadır. Devlet, kimsesiz kalan göçmen çocuklarının perişan olmalarına ve köle tüccarlarının eline geçmesine sıcak bakmamış ve "hüccet" harcını ödeyen kişilere evlatlık olarak verilmesini uygun bulmuştur.

1864 yılındaki bu olay, devlet eliyle toplu halde insanların evlatlık olarak dağıtılmasının gördüğüm ilk örneği. Bu bir başlangıç oluyor ve bir yüzyıl boyunca savaşlar ve iç kargaşalar döneminde devlet bu yola sık sık başvurarak, kimsesiz kalan çocukları ailelere evlatlık olarak dağıtıyor. Bazı tarihçiler, bu toplu dağıtımlar sayesinde köleciliğin sona erdiğini, köle ticaretinin bittiğini söylüyor". Fakat bu kez de evlatlıkların köleye benzer bir biçimde kullanımı başlamış oluyor.

Ahmet Mithat, "Vekil vükela evlerine takdim edilen, adına da evlatlık denen kişiler kölelerden farklı değildir" diyor ve besleme usulünü Avrupa âdeti olarak görüp, "Düzgün bir köle hukukumuz vardı, şimdi bu Frenkseverler onların yerine beslemeleri getirdiler, sanki besleme çok daha uygar bir davranışmış gibi. Zavallı beslemeler kölelerden daha kötü durumda!" diye ekliyor".

1870'lerde Zenci kölelerin yasaklanmasıyla ilgili kanun ve 1908'de Beyaz köle ticaretinin yasaklanmasıyla ilgili fermanlar en etkili olanlar. Daha sonra ticaretin yasaklanması için bir ferman görünmüyor ve köleciliğin çok ciddi biçimde azaldığı bir dönem başlıyor; İngiltere'nin etkisiyle karşılıklı sözleşmeler yapılıyor". 1913'de sadrazamın İngilizlere sunmak üzere hazırladığı bir rapora göre köle ve cariye sayısı 2000 kadardı. Bunların 500'ü yaşlı ve malül olanlardı. Geri kalanının beş yıl içinde azad edilmeleri kararlaştırılmıştı. Muhtemelen bu sayılar sadece saraydakileri kapsamaktadır". Osmanlıda kölecilikle ilgili çalışmalar sayısal olarak göstermeseler bile 19.yüzyılın sonunda evlerde çalışan kölelerin yerini hizmetçi ve evlatlıkların aldıkları anlatılmaktadır. İlk defa bu çalışmada 1885 ve 1907 Osmanlı sayımlarının yüzde beş örneği kullanılarak cariye, köle ve evlatlıklar hakkında bilgi derlenebilmiştir.

Bu önemli kaynak esas olarak Duben ve Behar'ın İstanbul Haneleri adlı çalışması için hazırlanmıştır. Örneğe çıkan hanelerin bilgileri Latin Alfebesine çevirilmiştir. Yazarlar kendi eserlerinde İstanbul hanelerinde genel olarak "yardımcı" kullanmanın yaygın olmadığını vurgulamakta fakat ayrıntılarına girmemişlerdir. Onların da belirttiği gibi tahrir defterlerinden elde edilen bilgilerin güvenilirliği tartışılabilir". İlk defa hanede bulunan tüm üyelerin kaydedildiği bir defterler daha sonra devamlı kayıt sisteminin temelini oluşturmuş ve 1940'lara kadar hanelere ilişkin hayati olaylar defterlere işlenmiştir. Duben ve Behar sayım tarihinde hanede bulunanları dikkate alarak analizlerini yapmışlardır. Bu çalışmada da aynı yaklaşım benimsenmiştir. Hükümet sayımlara katılımı zorunlu kıldığı ve yalan ve eksik bildirim için ceza koyduğu için defterlerde ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Ama hepsinde değil. İki sayım karşılaştırmasını engelleyen en önemli sorun, 1885 Fatih defterlerinin bir yangın sırasında kaybolmuş olmasıdır". Bu nedenle karşılaştırmalarda ya Fatih bölgesi 1907 sayımından da çıkarılmış ya da örneğe seçilen bölgelerde "Beşiktaş, Eminönü, Şişli ve Üsküdar" ayrı ayrı analizler yapılmıştır. Bu veri kaynaklarından elde edilen bulguları kısaca şöyle özetlemek mümkündür:

1885 ile 1907 arasındaki en önemli değişikliklerden biri hanelerde bulunan akraba olmayan üye sayısındaki azalmadır. Diğer bir önemli değişim akraba olmayan üye tiplerindeki değişimdir. Evlatlıklar artarken, köle ve cariyeler önemli ölçüde azalmıştır. Bu dönemde cariye ve kölelerin ortalama yaşlarının da artmış olması yeni köle satışlarının azalmış olduğuna bir başka ipucu olarak değerlendirilebilir. Bu değişimin bir sonucu olarak doğum yeri istatistikleri de iki dönem arasında farklılaşmıştır. Çerkezistan, Arabistan, Afrika doğumlular azalmış, Anadolu ve İstanbul doğumlular artmıştır.

Akraba olmayan üyelerin evdeki konumları açısından bakıldığında 1885 defterlerinin 1907'ye göre daha açıklayıcı olduğu ileri sürülebilir. Bu aslında önemli bir bulgu niteliğindedir. 1907'de köleciliğin yasaklanması daha da ciddi tutulmuş olduğundan, hane reisleri evdeki çalışanların ünvanlarını ya hiç belirtmemişler, ya da cariye, köle kelimelerini kullanmamaya özen göstermişlerdir. 1907 sayımına ilişkin defterlerinde bir tane bile "cariye" diye adlandırılan kişi yoktur. 1885'de ise bu ünvan sıklıkla kullanılmıştır.

Hanelerde kölelerin azalması 1907'yi takip eden yıllarda da sürmüştür. Evlatlıkların artışı ise iç çatışma ve savaşlarla hızlanmıştır. Balkan ve I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı topraklarına gelen Müslüman muhacirlerin arasında yetim kalmış, fakir ve kimsesiz çocuklar; daha sonra Anadolu'daki Rum ve Ermenilerin göçe zorlanması ve göç süreci içinde çıkan çatışma ve sefalet yüzünden kimsesiz kalmış çocuklar; Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar devam eden savaş ve sefalet yüzünden ortada kalan çocuklar Osmanlı yönetiminin başa çıkamayacağı kadar büyük sayılara ulaşmıştır". Bu yıllarda Avrupa'da da benzer biçimde savaş sırasında kimsesiz kalmış çocuk sorunları ve sorunlara çözüm arayan örgütler oluşmuştur. Öyle ki 20. yüzyılı bu nedenle çocuk yüzyılı olarak değerlendirenler vardır.

19. yüzyılda açılmaya başlanan ve sayıları altmışbeşi bulan darüleyamlar 20. yüzyılın başında, tam da ihtiyaçların arttığı bir dönemde mali sıkıntılar nedeni ile kapatılma sorunları ile karşı karşıya kalmışlardır. 1915-16 yıllarında İstanbul'daki bazı yabancı okullara el konarak geçici darüleytam olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1917 yılında Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuş, Yine aynı yıllarda kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslam, kimsesiz çocuklar sorunu üzerine eğilmiştir. Karakışla'nın aktardığına göre, bu cemiyetin önerisi kimsesiz çocukları çalıştırmak amacı ile işyerlerine ve evlere yerleştirilmesidir. "...Çocukların evlatlık veya besleme olarak evlere alınmaları konusunda Dahiliye Nezaretinin aracılığı rica edilmekteydi". Yine aynı kaynaktan bu önerinin kabul edildiği ve 25 Temmuz 1917 tarihinde çeşitli kuruluşlara duyurulduğu yazılmaktadır. Ermeni kökenli küçük çocukların kadınları Çalıştırma Cemiyeti aracılığı ile ailelerin yanına verildiği ve Ermeni cemaatinin bu girişimleri yeni bir devşirme, Türkleştirme uygulaması olarak karşı koyduğu anlaşılmaktadır. Bu yıllarda batılı kuruluşların aracılığı ile kimsesiz çocukların etnik kökenine göre himaye altına alınması ciddi bir mücadele alanı haline dönüşmüş, kimi Müslüman çocuklar da - Kürt kökenli olanlar dahil - Ermenidir diye Müslüman kurumlarından ve ailelerin ellerinden alınmışlardır.

Bu konuda bazı hikâyeler de söz konusu. Örneğin, Sağlık Bakanlığı'nda bu işlerle ilgili sorumlu bir kişinin yazdığı anılar Bakanlık Arşivi'nde basılmamış olarak duruyor. Bu anılarda, mali sorunlardan dolayı darü'leytamların kapatılma kararı alındığı ve bütün çocukların İstanbul'a taşınması emredildiği; bunun üzerine sekiz bin çocuğun trenlerle getirildiği ve ailelerin Haydarpaşa'da bu çocukları kapıştığı; sonuçta 6000 kız çocuğunun "buharlaştığı" ve 2500 çocuk kaldığı anlatılıyor.

Yüzyılın başında Avrupa ülkelerinde evlat edinmenin yasallaştığı gözlenmektedir. Aynı tarihlerde Medeni Kanun'un kabulü ile Türkiye'de de nüfusa geçirilerek evlat edinme yasalaşmıştır. Buna karşın özellikle aç, fakir, köylü kızlarının evlatlık olarak evlere verilmesi, hatta satılması sürmüştür. 1964'te Birleşmiş Milletler'in yaptırımıyla bir yasa çıkartıldı ve uygulamaya kondu; kölecilik ve köleciliğe benzer uygulamaların yasaklanması kanunu. Türkiye'de köleciliğin yasaklanmasının esas olarak bu yasayla, 1964'te gerçekleşmiş olması ilginçtir. Tabii ki o zaman kölecilik kalmamıştı; ama yasa, esas olarak evlatlıkların köle gibi kullanılmasını önlemek için konulmuştu.

Cumhuriyet dönemi edebiyatçıları evlatlıklar üzerinde önemle durmuşlar ve çok sayıda eleştirel anı, hikaye ve roman üretmişlerdir. Bu eserlerde esas olarak evlatlıkların maruz kaldığı kötü muamele dile getirilmektedir. Görüştüğüm kişiler ise edebiyattaki evlatlık imajının aksine, onları ne kadar evlat gibi gördüklerini anlattılar Bence iki kaynağın da gerçekleri yansıttığı düşünülmelidir. Genellikle, evlatlıkların hem köle hem de evlat muamelesine tabi kaldıklarını söylemek mümkündür. Ayrıca bugün bile çocuklarına köle gibi muamele eden çok sayıda ailenin bulunduğu da unutulmamalıdır. Dinlediğim için teşekkür ederim.